

bespreekt de auteur de in de loop der jaren verschenen uitgaven. Bij een vergelijking van de eerste met de tweede uitgave, respectievelijk van 1847 en 1868, toont Van Dijk aan, dat men om Groens bedoeling ten volle te begrijpen beide uitgaven moet raadplegen.

In het laatste hoofdstuk gaat Van Dijk in op allerlei kritiek op Groens werk. Het zwakste deel acht hij terecht Groens privaatrechtelijke opvattingen van de pre-revolutionaire staatsvormen. Ofschoon Groen in 1848 onder invloed van Stahl de staat wel als een publiekrechtelijke aangelegenheid is gaan beschouwen, heeft hij in de uitgave van 1868 de lezingen, waarin zijn analyse van de pre-revolutionaire monarchie geheel op de privaatrechtelijke opvatting van Von Haller berust, niet herzien. Groens verandering van inzicht had dan ook alleen betrekking op de tijd na de Franse revolutie. Hij beschouwde de vroegere monarchieën als privaatrechtelijk in tegenstelling met de publiekrechtelijke republieken. Van Dijk wijst erop, dat Groen de opvatting van de liberale schrijvers, die hun ideeën dachten te kunnen baseren op naar hun mening democratische staatsinstellingen uit pre-revolutionaire tijd, wilde logenstraffen. Ook legde hij verband tussen een publiekrechtelijke republikeinse regering en bureaucratische centralisatie en staatsabsolutisme, waartegen hij de vrijheid van de burgers wilde beschermen.

Van Dijk bestrijdt de mening, dat Groen een idealist in de zin van Plato zou zijn. Ook weerlegt hij overtuigend, dat Groens verklaring van de gebeurtenissen mechanisch is. Want de ideeën, die de menselijke handelingen beïnvloeden, hebben een diepere achtergrond. Alles vloeit niet mechanisch voort uit ideeën, maar uit de keus van verantwoordelijke mensen, waardoor de koers van de ontwikkelingen wordt bepaald. Daarom roept Groen zijn generatie terug naar de gehoorzaamheid aan Gods openbaring, de enige weg tot het welzijn van de volken.

Volgens de meeste geschiedfilosofen moet de historicus zich alleen bezighouden met de tweede oorzaken, maar zo kan men niet tot een eenheid komen. Groen concentreert alles op een factor, die binnen de menselijke verantwoordelijkheid ligt: iemands levensbeschouwing en de daaraan ontleende ideeën en programma's. Bij Groen vindt Van Dijk een unieke graad van eenheid; de filosofische theorieën waren universeel, zij weerspiegelden de geest van de tijd. Groens religieuze interpretatie is de sleutel tot zijn taxatie van de Franse revolutie. Terecht merkt Van Dijk op, dat Groen de tweede oorzaken niet verwaarloost, maar dat deze volgens hem nooit zijn los te maken van Gods regering over de geschiedenis. Van Dijk verduidelijkt dit door te spreken van een zichtbare voorgrond en een metafysische tegenwoordigheid op de achtergrond.

Ongetwijfeld heeft Groen de canons en conventies van de seculiere historische wetenschap overschreden. De kern van zijn historische interpretatie is meta-historisch. Maar met Van Dijk denk ik, dat de historicus een van zijn belangrijke taken prijsgeeft, als hij zich beperkt tot de oppervlakte. Door nauwlettend Groens geestelijke ontwikkeling te volgen is Van Dijk tot een juiste taxatie gekomen van Groens bedoelingen, inzichten en methode. Omdat Groens boek doordringt tot de krachten op de achtergrond, kan het ook inzicht geven in latere totalitaire regimens en alles omverwerpende ideologieën. De studie van Van Dijk zal zijn Engelstalige lezers niet alleen een goed inzicht geven in Groens *Ongeloof en revolutie*, maar hen ook bekend maken met de beginselen van een christelijke politiek, zoals die zich aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw in Nederland heeft ontwikkeld.

J. L. van Essen

R. Pieterman, *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920. Politiek-juridische ideeën-strijd over de scheiding van machten in de staat* (Arnhem: Gouda Quint, 1990, viii + 260 blz., f47,50, ISBN 90 6000 701 8).

Deze Utrechtse dissertatie beoogt de politiek-juridische discussie over de plaats van de rechter

in Nederland tussen 1813 en 1920 te plaatsen in een rechtshistorisch, politiek-historisch en historisch-sociologisch kader. Daarbij gaat de auteur uit van de opvatting dat de gedachtenwisseling over dit onderwerp en de daaraan ten grondslag liggende paradigma's niet kunnen worden losgezien van de belangen van maatschappelijke groepen zoals die in de politiek tot uiting komen. De belangrijkste bronnen van het onderzoek vormden de *Handelingen van de Tweede Kamer* over de verschillende wetsvoorstellen tot invoering en herziening van de rechterlijke organisatie en de contemporaine literatuur van juristen over dat onderwerp.

Het gaat daarbij in hoofdzaak om drie onderwerpen: de rol van de provinciale gerechtshoven, de verhouding tussen het openbaar ministerie en de minister van justitie en de bevoegdheid van de rechter om over zijn eigen competentie te oordelen in zaken met een publiekrechtelijk karakter. Pieterman onderscheidt in de gevoerde discussies een liberaal paradigma en een conservatief paradigma. Het eerste kenmerkt zich door de burger, het individueel belang en de machtscheiding tussen een aan de uitvoerende macht gelijkwaardige rechterlijke macht als theoretische uitgangspunten te verdedigen. Het conservatieve tegenbeeld zoekt aansluiting bij de praktijk en vindt zijn grondslag in de gemeenschap, het algemeen belang en de opvatting dat de regering het overwicht heeft in de staat. De aanhangers van het liberale paradigma zijn, anders dan de conservatieven, voorstanders van een onafhankelijke rechter die zelf zijn competentie vaststelt in administratieve zaken zonder inmenging van de overheid, een openbaar ministerie dat onderdeel uitmaakt van de rechterlijke macht en niet ondergeschikt is aan de regering en opheffing van de provinciale gerechtshoven die gezien worden als bolwerk en patronageareal van de conservatieve aristocratie.

In twee inleidende hoofdstukken wordt op basis van de literatuur een goede samenvatting gegeven van de situatie in de Republiek en de Bataafse periode. Daarbij is alleen een bijdrage in dit tijdschrift waarin wordt ingegaan op de praktijk van het justitiebesogne van de Staten van Holland en de kritiek daarop van juristen als achtergrond van het conflictenbesluit en zijn critici, buiten beschouwing gebleven. Vervolgens wordt beschreven hoe in de periode 1813 en 1840 de liberale en conservatieve opvatting scherp tegenover elkaar kwamen te staan in de debatten over de opvolgende wetsvoorstellen tot herziening van de rechterlijke organisatie. Minister van justitie Van Maanen moest daarbij, soms contrecoeur, de opvatting van de koning en diens conservatieve bondgenoten verdedigen tegen de felle kritiek van liberalen als Donker Curtius. Die kritiek richtte zich vooral op de provinciale gerechtshoven en het conflictenbesluit.

Na de grondwetsherziening van 1848 verliest deze tegenstelling zijn scherpste kanten. Het duurt echter tot 1877 voordat de elf provinciale gerechtshoven worden teruggebracht tot de nog bestaande vijf hoven. De conservatieve opvatting over het openbaar ministerie als onderdeel van de uitvoerende macht was in 1827 in de wet vastgelegd en is nadien gaandeweg geaccepteerd. De vrees die het conservatieve kamerlid Wintgens nog in 1873 uitte over de macht van de 'referendarissen van de Poten' en zijn pleidooi om de leiding van het OM bij de voor het leven benoemde procureur-generaal bij de Hoge Raad ('die niet een meteor is, die verschiet als de minister van justitie') te leggen, moeten, zoals Pieterman uiteenzet, vooral gezien worden tegen de achtergrond van zijn pogingen om de elf gerechtshoven te behouden. Daarna is geen principieel verzet meer aangetekend tegen de bevoegdheid van de minister van justitie om bevelen te geven aan het OM. De invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid zal veel van de liberale bezwaren op dit punt hebben weggenomen. De hantering van het opportuniteitsbeginsel door het OM blijkt geen voorwerp van belangrijke politieke aandacht te zijn geweest en wordt in 1920 in de wet neergelegd.

Daarmee resteerde de bevoegdheidsverdeling tussen de rechters en de overheid in zaken met een administratief karakter als het belangrijkste probleem na de intrekking van het conflictenbesluit

van 1844. Hier vonden zij die meenden dat de burgerlijke rechter ook in publiekrechtelijke zaken bevoegd was anderen tegenover zich met de opvatting dat de overheid zaken met een administratief karakter zelf moest behandelen door de instelling van administratief beroep. Deze klassieke strijdvraag over de rechtsmacht in administratieve zaken werd na de lange voorgeschiedenis van de grondwetsherziening van 1887, de staatscommissie-Kappeyne en het nooit behandelde wetsvoorstel-Loeff, tenslotte voor lange tijd beslecht in het voordeel van het administratief beroep. In de bekende heftige polemiek met zijn collega Krabbe trok prof. Struycken aan het langste eind. Struycken meende dat het doel van de gemeenschap lag in het bereiken van sociale gerechtigheid en de rechter daarbij de overheid als gemeenschapsorgaan niet voor de voeten moest lopen door 'eene eidelooze reeks instanties in overprikkeling van het individueele gerechtigheids sentiment een ziekelijk, nooit voldaan proceslustig geslacht te kweeken'. Pas in 1985 is de ban van Struycken verbroken door een uitspraak van het Europese Hof voor de rechten van de mens dat het Nederlandse stelsel van kroonberoep in strijd oordeelde met het beginsel van onafhankelijke rechtspraak.

In de inleiding en de hoofdstukken over de periode tot 1840 leunt Pieterman sterk op de bekende opvatting van De Wit over de tegenstelling tussen aristocraten en democraten. Afwijkingen van dat patroon, zoals het verzet van de aristocraat Van Hogendorp tegen de provinciale hoven en het pleidooi van de democraat Kemper voor handhaving van de hoven, worden verklaard uit het feit dat Van Hogendorp 'als vertegenwoordiger van het Amsterdamse handelskapitaal' aan bezuinigingen de voorkeur gaf terwijl Kemper afhankelijk was van de patronage van de koning, evenals Van Maanen. Overigens blijkt uit het boek dat de aanhangers van het liberale en conservatieve paradigma zeker geen politiek gesloten front vormden en niet gelijk dachten over de drie behandelde onderwerpen. Thorbecke vormt daarvan het beste voorbeeld omdat hij zich liberaal toonde in zijn opvatting over de positie van het OM maar juist zeer conservatief inzake de bevoegdheid van de rechter in administratieve zaken.

Verder kan worden opgemerkt dat de titel de inhoud niet geheel dekt omdat de discussie over het OM en het opportuniteitsbeginsel slechts zijdelings betrekking hebben op de plaats van de rechter. Een keuze voor de verschillende opvattingen over de bevoegdheid van de rechter om wetten aan de grondwet te toetsen, zou meer illustratief geweest zijn en beter bij de andere onderwerpen hebben gepast. Bovendien is daarvoor zeker evenveel materiaal beschikbaar als over het opportuniteitsbeginsel.

Het is de vraag of de beide geconstrueerde paradigma's nog wel een voldoende verklarende waarde toekomt voor de tweede helft van de negentiende eeuw waarin ze voor de aanhangers hun scherpte van voor 1848 hebben verloren door de verruiming van de toegang tot bestuursfuncties. Het belangrijkste politieke meningsverschil betreft dan nog de bevoegdheid van de rechter in geschillen met een publiekrechtelijk karakter.

Nadat het liberale standpunt aanvankelijk lijkt te gaan zegevieren, komt het na de indiening van het wetsvoorstel-Loeff onverwacht tot een vrijwel volledige consensus overeenkomstig het conservatieve paradigma. Het is duidelijk dat het conservatieve paradigma door de verzuiling en de pacificatie een nieuwe, sociale impuls heeft gekregen maar het blijft bij Pieterman toch grotendeels een raadsel waarom het zo lang overheersende liberale standpunt plotseling en roemloos in het niets verdween. Daarbij zullen vooral de uitbreiding van het kiesrecht, het ontstaan van politieke partijen en de verbinding tussen nieuwe ministeries en maatschappelijke belangengroepen van belang zijn geweest. Het blijkt echter ook in dit boek minder eenvoudig om het liberaal échec in het begin van de twintigste eeuw te verklaren dan de opkomst van de liberalen zoals die een eeuw eerder begon.

Ondertussen ziet Pieterman een meer aardse oplossing van het raadsel over het hoofd. Een factor van niet te onderschatten betekenis bij het verzet tegen de rechtspraak in administratieve zaken door de burgerlijke rechter, vormde de Raad van State. De Raad van State hield immers krachtig vast aan zijn dubbelfunctie als wetgevingsadviseur en hoogste rechtscollege in administratieve zaken. Het is een belangrijke omissie dat de auteur blijkens zijn literatuuropgave niet de bijdrage van J. van der Hoeven over de reactie van de Raad op de regeringsvoorstellen (*Gedenkboek Raad van State 450 jaar, 237-260*) heeft geraadpleegd.

Het boek is, mede gelet op de aard van de materie, helder en concies geschreven en voorzien van goedgekozen citaten. Het bevat niet alleen een afzonderlijk chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen maar ook een lijst met biografieën van de belangrijkste deelnemers aan de politieke en juridische discussie. In een appendix wordt aangeduid hoe stabiel zowel de kosten als de sociale samenstelling van de rechterlijke macht in de negentiende eeuw bleven bij alle debatten over de staatsrechtelijke rol van de magistratuur. Het geheel wordt afgesloten met indices op persoonsnamen en zaken.

L. van Poelgeest

A. Maddison, G. Prince, ed., *Economic growth in Indonesia, 1820-1940* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CXXXVII; Dordrecht/Providence: Foris publications, 1989, ix + 293 blz., f40,-, ISBN 90 6765 450 7).

Deze bundel is de neerslag van een al in 1984 te Groningen gehouden conferentie. Zij droeg destijds de titel 'Economic growth and social change in Indonesia 1820-1940'. Voor publikatie selecteerden de editors tien van de vijftien ingeleverde papers. Gezien de titel van de bundel, *Economic growth*, heeft het sociale element blijkbaar minder de nadruk gekregen.

Volgens Gé Prince, de schrijver van de 'Introduction', beoogt men met deze publikatie een bijdrage te leveren aan de kwantitatieve economische geschiedschrijving van Indonesië. In die opzet is men geslaagd. Het resultaat is een interessante verzameling papers, die veel nieuwe gezichtspunten oplevert. Dit is in de eerste plaats te danken aan het perspectief van de lange termijn en in de tweede plaats aan het feit dat het comparatieve element een ruime rol is toebedeeld. De lange termijn betreft de periode 1820-1940, een begrenzing waar sommige auteurs zelfs nog overheen gaan. Het comparatieve element betreft de vergelijking met andere koloniale gebieden in Azië, met name India, Maleisië en Thailand. De bundel is mede daarom zo interessant, omdat er onder de auteurs een aantal zijn, die niet terugschrikken voor gewaagde conclusies. Dit verschijnsel komt men vooral tegen bij diegenen, die een macro-economische bril op hebben, kortom bij hen die niet te veel door de kennis van het detail worden gehinderd.

In de bijdragen is duidelijk de invloed merkbaar van moderne inzichten ten aanzien van de economische geschiedschrijving. De 'serialisten' zijn ruim vertegenwoordigd, niet in de laatste plaats omdat bijna alle auteurs zwaar leunen op de resultaten van de statistieke serie *Changing economy in Indonesia*, die een vijftien jaar geleden is geïnitieerd door wijlen Piet Creutzberg en thans wordt voortgezet onder leiding van Peter Boomgaard. De 'modellenbouwers' zijn ook vertegenwoordigd met als extreem voorbeeld Jan T. M. van Laanen, in wiens bijdrage het er soms meer van weg heeft dat het gaat om het uitproberen van bepaalde formules dan om het eigenlijke onderwerp, namelijk de ontwikkeling van het per capita inkomen van de bevolking.

Van Laanen komt in zijn bijdrage tot de conclusie dat het inkomen per hoofd van de bevolking in Indonesië tussen 1850 en 1940 slechts zeer traag groeide (0,5% per jaar). De verklaring voor dit verschijnsel wordt elders door diverse auteurs gegeven, bijvoorbeeld door Anne Booth in